

«Ἡ λειτουργία μετὰ τὴ Λειτουργία»:
μία πρωτότυπη ἱεραποστολικὴ προτροπὴ
τοῦ Ἀρχιεπισκόπου Ἀλβανίας Ἀναστασίου

Νικολάου Τσιρέβελου*

Εἰσαγωγή

Τὶς τελευταῖες δεκαετίες χρησιμοποιεῖται συχνὰ στὴ βιβλιογραφία, σὲ προφορικές θεολογικές συζητήσεις καὶ σὲ ἄλλες εὐκαιρίες ἢ ἱεραποστολικὴ προτροπὴ: «Ἡ λειτουργία μετὰ τὴ Λειτουργία». Ἡ προτροπὴ αὐτὴ ἄρχισε νὰ διαδίδεται εὐρέως στὴν οἰκουμενικὴ κίνηση καὶ εἰδικώτερα στοὺς κύκλους τῆς παγκόσμιας ἱεραποστολῆς (World Mission) κατὰ τὰ μέσα τῆς δεκαετίας τοῦ '70. Πρῶτος τὴ χρησιμοποίησε ὁ νῦν Ἀρχιεπίσκοπος Ἀλβανίας Ἀναστάσιος καὶ ἔκτοτε τὸν ἀκολούθησαν καὶ ἄλλοι ὀρθόδοξοι θεολόγοι, γιὰ νὰ τονίσουν τὴν ἄμεση σχέση τῆς λειτουργικῆς ζωῆς μὲ τὴν ἀποστολὴ τῶν χριστιανῶν καὶ τὴ μεταφορὰ τοῦ εὐαγγελίου στὰ ἔθνη. Ἡ σημασία τῆς προτροπῆς συνδέθηκε ἐπίσης καὶ μὲ τὴ διακονία τῆς Ἐκκλησίας στὴν κοινωνία ὡς συνέχεια τῆς συμμετοχῆς τῶν πιστῶν στὸ μυστήριον τῆς θείας Εὐχαριστίας.

Ἡ «λειτουργία μετὰ τὴ Λειτουργία» μὲ λιτὸ καὶ περιεκτικὸ τρόπο δηλώνει πρῶτιστα ὅτι τὸ κέντρο τῆς χριστιανικῆς ζωῆς εἶναι ἡ θεία Εὐχαριστία. Οἱ χριστιανοὶ ἀντλοῦν δύναμη καὶ ἔμπνευση ἀπὸ τὴ συμμετοχὴ τους στὸ μυστήριον τῆς θείας Εὐχαριστίας, ὥστε στὴ συνέχεια

* Ὁ Νικόλαος Τσιρέβελος εἶναι διδάκτωρ Θεολογίας, μέλος Ε.Δ.Ι.Π. τοῦ Τμήματος Θεολογίας τοῦ Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, διδάσκων στὸ Π.Τ.Δ.Ε. τοῦ Πανεπιστημίου Δυτικῆς Μακεδονίας καὶ στὸ Τμήμα Θεολογίας καὶ Πολιτισμοῦ τοῦ Πανεπιστημίου Logos Τιράνων.

νά μαρτυρήσουν με αὐταπάρνηση τὴν παρουσία τοῦ Χριστοῦ στὸν κόσμον καὶ συγχρόνως νὰ ἀντιμετωπίσουν κάθε μορφῆς κακό¹.

Τὸ χρέος τῶν χριστιανῶν νὰ ἐξέλθουν ἀπὸ τὰ ὅρια τοῦ ἱεροῦ ναοῦ καὶ νὰ μοιραστοῦν μετὰ τὸν κόσμον τὰ δῶρα ποὺ ἔλαβαν ἀπὸ τὴν θεία εὐχαριστία μετὰ τοὺς ἐγγύς καὶ τοὺς μακρὰν, κωδικοποιήθηκε ἀπὸ τὸν Ἀναστάσιο μετὰ τὴν εὐμνημόνευτη ἱεραποστολικὴ προτροπὴ: «ἡ λειτουργία μετὰ τὴν Λειτουργία». Ἦταν μέσα τῆς δεκαετίας τοῦ '70 σὲ μία διάσκεψη τοῦ Παγκοσμίου Συμβουλίου Ἐκκλησιῶν καὶ στὴ συνέχεια ἡ φράση αὐτὴ χρησιμοποιήθηκε ἀπὸ ἄλλους θεολόγους στὸ πλαίσιο τῆς οἰκουμενικῆς κίνησής². Στὸς πρόσφατους χρόνους ἡ προτροπὴ καταγράφεται

1. Ἡ βιβλικὴ τεκμηρίωση τῆς προτροπῆς ἢ «λειτουργία μετὰ τὴν λειτουργία» μπορεῖ ἐνδεικτικῶς νὰ ἐντοπισθεῖ στὰ *Ἰω.* 13, 1-17· *Λκ.* 22, 24-30· *Μτ.* 28, 19· *Πρ.* 2, 42-47· 4:32-37. Ἡ τεκμηρίωση στὴν πατερικὴ γραμματεία ἐνδεικτικὰ ἐντοπίζεται: *Πρὸς Διόγνητον Ἐπιστολή*, PG 5, 713b (88)· Ἰγνατίου, *Πρὸς Ἐφεσίους*, PG 5, 656a· Ἰωάννου Χρυσόστομου, *Εἰς τὸ κατὰ Ματθαῖον, κ'*, PG 57, 331c· Μαξίμου, *Μυσταγωγία*, PG 91, 668d-669b· Νικολάου Καβάσιλα, *Ἐρμηνεία εἰς τὴν θεϊαν Λειτουργίαν*, μ'α', PG 150, 456d.

2. Ἐνδεικτικά: D. Gill (ed.), *Gathered for Life: Official Report of the WCC 6th Assembly*, WCC Publ., Geneva 1983, σ. 35· Ed. Scott (ed.), *Nairobi to Vancouver*, WCC Publ., Geneva 1983, σ. 93· M. Kinnamon (ed.), *Signs of the Spirit: Official Report of the WCC 7th Assembly*, WCC Publ., Geneva 1991, σ. 119· A. Schmemmann, "The Missionary Imperative", *Church, World, Mission: Reflections on Orthodoxy and the West*, St. Vladimir's Seminary Press, Crestwood NY 1979, σ. 215· M. J. Oleksa, "Overwhelmed by Joy", *IRM* 72 (1983), σσ. 415-20· M. Blyth, "Liturgy after the Liturgy: An ecumenical Perspective", *The Ecumenical Review* Vol. 44, no 1, (1992), σσ. 73-79· J. Anchimiuk, "Ministry of the Eucharistic Liturgy and the Ministry of the Liturgy after the Liturgy", στό: G. Tssetis (ed.), *Orthodox Thought*, WCC Publ., Geneva 1983, σ. 31· Ar. Keshishian, *Orthodox Perspectives on Mission*, Oxford, Regnum Lynx, 1992, σσ. 22-30· I. Bria – Π. Βασιλειάδης, *Ὁρθόδοξη Χριστιανικὴ Μαρτυρία*, ἐκδ. Τέρτιος, Κατερίνη 1989, σσ. 65-76· B. Bobrinsky, "Prière du coeur et eucharistie", στό: I. I. Ica, (ed.), *Person and Communion: Homage to Fr Dumitru Staniloae*, Sibiu, 1993, σσ. 631· E. Clapsis, "The Eucharist as Missionary Event in a Suffering World," στό: *Orthodoxy in Conversation: Orthodox Ecumenical Engagements*. Holy Cross Orthodox Press, Brookline MA 2004, σσ. 192-193· Π. Βασιλειάδης, *Lex orandi*, ἐκδ. Ἰνδικτος, Θεσσαλονίκη 2005, σσ. 22-28· Στ. Τσομπανίδης, *Μετα-λειτουργία. Ἡ Ὁρθόδοξη συμμετοχὴ στὴν κοινὴ χριστιανικὴ μαρτυρία γιὰ δικαιοσύνη, εἰρήνη καὶ ἀκεραιότητα τῆς δημιουργίας*, ἐκδ. Π. Πουρναράς, Θεσσαλονίκη 2009, σσ. 422. Σύμφωνα μετὰ τὸν καθηγητὴ Sonea: "The concept had an important impact on the development of some important missionary documents, such as: *Martyria-Mission. The Witness of the Orthodox Churches Today* (WCC, Geneva 1980), *Go Forth in Peace. Orthodox Perspectives in Mission* (WCC, Geneva 1982 and 1986), and a few chapters under the section about the Eucharist of the *BEM* ecumenical document. WCC 10th Assembly from Busan, 2013, adopted

στο Μήνυμα και την Έγκύκλιο της Αγίας και Μεγάλης Συνόδου των Ὁρθοδόξων στην Κρήτη,³ κείμενα με πανορθόδοξη αποδοχή και παγκόσμια ἐμβέλεια. Καὶ ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ὅτι ὁ συντάκτης τοῦ Μηνύματος ὑπῆρξε ὁ Ἀρχιεπίσκοπος Ἀναστάσιος καὶ οἱ θέσεις γιὰ τὴν ἱεραποστολὴ στὴν Ἐγκύκλιο προέρχονται ἀπὸ τὸν ἴδιο. Στὴ σύγχρονη βιβλιογραφία μὲ ἱεραποστολικὸ κυρίως περιεχόμενο, ἡ πατρότητα τῆς προτροπῆς αὐτῆς ἀποδίδεται στὸν Ρουμάνο ἱερέα π. Ion Bria⁴, ὁ ὁποῖος ὑπῆρξε συνεργάτης τοῦ Ἀρχιεπισκόπου Ἀναστασίου (Γιαννουλάτου) στὴν Ἐπιτροπὴ Παγκόσμιας Ἱεραποστολῆς τοῦ Π.Σ.Ε. καὶ γνώστης τῶν θεολογικῶν του κειμένων καὶ ἀπόψεων. Ὁ ἴδιος σὲ δικά του δημοσιεύματα ἀπὸ τὰ μέσα τῆς δεκαετίας τοῦ '70 οἰκειοποιήθηκε τὴν εὐγλωττὴ αὐτὴ προτροπὴ καὶ τὴ χρησιμοποίησε ἐπιμελῶς ὡς δική του⁵.

Ἡ παροῦσα ἔρευνα στοχεύει νὰ ἐντοπίσει τὸν ἐμπνευστὴ τῆς «λειτουργίας μετὰ τὴ Λειτουργία» καὶ τὴ διακλάδωσή της σὲ ἄλλους συγγραφεῖς. Συγχρόνως, μελετώντας προγενέστερα ἔργα τοῦ Ἀρχιεπισκόπου, ἐπιδιώκεται ἡ παρουσίαση τῆς θεολογικῆς του σκέψεως γιὰ τὴ θεμελίωση τῆς μαρτυρίας τοῦ Εὐαγγελίου στὸν κόσμος. Ἡ θεολογικὴ τεκμηρίωση τῆς ἱεραποστολῆς ἀπὸ τὰ τέλη τῆς δεκαετίας τοῦ '50 ἀπετέλεσε τὸ φυσικὸ ὑπόστρωμα γιὰ νὰ βλαστήσει αὐτὴ ἡ ρυθμικὴ, ἐκφραστικὰ κομψὴ καὶ θεολογικὰ μεστὴ προτροπὴ, ἡ ὁποία σημάδεψε καὶ ὅλη τὴ διακονία τοῦ Ἀρχιεπισκόπου Ἀναστασίου στὴν Ἐκκλησία.

the missionary document *Together Towards Life*, in which 'liturgy after the Liturgy' becomes the orthodox contribution to the way mission is understood at an ecumenical level" C. Sonea, "The 'Liturgy after the Liturgy' and Deep Solidarity. The Orthodox Understanding of Christian Witness and its Implications for Human Society", *Mission Studies* 37 (2020), σσ. 452-477.

3. Αγία καὶ Μεγάλη Σύνοδος, ἐπίσημος ἰστότοπος: <https://holycouncil.org/> [13.06.2022].

4. Ἐνδεικτικὰ βλ.: Tam. Grdzeldize, "Ecumenism, Orthodoxy and Education", στό: J. A. McGuckin (ed.), *The Encyclopedia of Eastern Orthodoxy Christianity*, A John Wiley & Sons, Ltd., Publication 2011, σ. 211.

5. Ἡ πρώτη γραπτὴ ἀναφορὰ ἀπαντᾷ στό: I. Bria, "The liturgy after the Liturgy", *International Review of Mission*, Vol. 67, no 265 (1978), σσ. 86. Πρβλ. I. Bria, *Go Forth in Peace: Orthodox Perspectives on Mission*, WCC, Geneva 1986, σ. 3· I. Bria, *The Liturgy after the Liturgy. Mission and Witness from an Orthodox Perspective*, WCC Publ., Geneva 1996· I. Bria, "My pilgrimage to Mission", *International Bulletin of Missionar Research*, Vol. 26, Iss. 2, σσ. 74-77.

1. Η πρώτη διατύπωση τῆς προτροπῆς: «Ἡ λειτουργία μετὰ τὴν Λειτουργία»

Τὸ 1975 ὁ τότε Ἐπίσκοπος Ἀνδρούσης Ἀναστάσιος (Γιαννουλάτος), ὡς Γραμματέας τῆς Ἐπιτροπῆς Παγκοσμίου Ἱεραποστολῆς καὶ Εὐαγγελισμοῦ γιὰ Ὁρθόδοξες Μελέτες καὶ Σχέσεις (CWE, “Desk for Orthodox Studies and Relations”) σὲ Διάσκεψη τοῦ Π.Σ.Ε. στὸ Etchmiadzine τῆς Ἀρμενίας, μὲ θέμα: “Confessing Christ through the Liturgical Life of the Church” («Ὁμολογώντας τὸν Χριστὸ διὰ τῆς λειτουργικῆς ζωῆς τῆς Ἐκκλησίας»), χρησιμοποίησε γιὰ πρώτη φορὰ αὐτὴν τὴν προτροπή. Παραθέτοντας ἓνα ἀπόσπασμα ἀπὸ κήρυγμά του τῆς Β΄ Κυριακῆς τῶν Νηστειῶν τοῦ 1963, ἑορτῆς τοῦ Ἁγίου Γρηγορίου Παλαμᾶ, στὴν Ἀθήνα, πρὸς τὰ μέλη τῆς Χριστιανικῆς Ἑνωσῆς Ἐπιστημόνων, ἐπανέλαβε ἐκ νέου τὴν ἀνάγκη τὸ εὐχαριστιακὸ καὶ λειτουργικὸ βίωμα νὰ συνεχισθεῖ στὴν καθημερινὴ ζωή:

Δὲν πρέπει νὰ χαθεῖ τὸ γεγονὸς αὐτό [τῆς θείας Λειτουργίας] ὡς μιὰ στιγμιαία συγκίνηση, ἀλλὰ νὰ προεκταθεῖ ἡ Λειτουργία μέσα στὴν καθημερινὴ ζωή. Καὶ νὰ μεταμορφωθεῖ ὁλόκληρη ἡ ζωὴ σὲ μιὰ λειτουργία. Γιὰ νὰ γίνῃ τὸ γραφεῖο μας, τὸ θυσιαστήριό μας, τὸ ἐργοστάσιο ἢ τὸ σπίτι μας, ὁ ναὸς μας, ἡ ἐργασία μας λειτουργία μας, ὅπου θὰ προσφέρονται ἡ ψυχὴ καὶ τὸ σῶμα μας «*θυσία ζῶσα, ἁγία, εὐάρεστος τῷ Θεῷ*»⁶.

Στὸ τέλος τῆς Διάσκεψης στὸ Etchmiadzine, ὁ Ἀρχιεπίσκοπος Ἀναστάσιος χρησιμοποίησε αὐτὸ τὸ παράθεμα ἀπὸ προγενέστερο κήρυγμά του, ὑπογραμμίζοντας τὴ σημασία τῆς θείας Λειτουργίας καὶ κυρίως τὴ δυναμικὴ τῆς λειτουργικῆς ἐμπειρίας στὴν καθημερινὴ ζωή, μὲ τὴν κωδικοποιημένη προτροπή: “liturgy after Liturgy”. Συγκεκριμένα ἐπεσήμανε:

Ἡ Λειτουργία πρέπει νὰ συνεχίζεται στὶς προσωπικὲς, καθημερινὲς συνθήκες. Κάθε πιστὸς καλεῖται νὰ συνεχίσει μιὰ προσωπικὴ «*λειτουργία*» ἐπάνω στὸ μυστικὸ θυσιαστήριό τῆς καρδιάς του, νὰ πραγματώσει μιὰ ζωντανὴ διακήρυξη τοῦ Εὐαγγελίου «*ὕπερ τοῦ σύμπαντος κόσμου*». Ἐφ’ ὅσον μὲ τὸ εὐχαριστιακὸ γεγονὸς ἐνσωματωνόμαστε σ’ Αὐτόν, ὁ Ὅποιος ἤλθε νὰ διακονήσῃ τὸν κόσμον καὶ

6. Ἀναστάσιος (Γιαννουλάτος), Ἀρχιεπίσκοπος Ἀλβανίας, *Ἱεραποστολὴ στὰ ἴχνη τοῦ Χριστοῦ. Θεολογικὲς μελέτες καὶ ὁμιλίαι*, ἐκδ. Ἀποστολικὴ Διακονία τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, Ἀθήνα 2007, σσ. 128-129.

νά θυσιαστεί γι' αὐτόν, ὀφείλουμε νὰ ἐκφράσουμε, μὲ συγκεκριμένη διακονία στὴ ζωὴ τῆς κοινωνίας, τὸ νέο μας εἶναι ἐν Χριστῷ, τῷ Διακόνῳ πάντων. Ἡ εὐχαριστιακὴ θυσία πρέπει νὰ προεκταθεῖ σὲ προσωπικὲς θυσίες γιὰ τὸν λαό, τὸν ὁποῖο ταλαιπωροῦν τόσες ἀνάγκες, ὑπὲρ τῶν ἀδελφῶν γιὰ τοὺς ὁποίους ὁ Χριστὸς ἀπέθανε [...] μὲ σκοπὸ τὴν ἀπελευθέρωση τῶν ἀνθρώπων ἀπὸ ὅλες τὶς δαιμονικὲς δομὲς ἀδικίας, ἐκμεταλλεύσεως, ἀγωνίας, μοναξιάς, καὶ τὴ δημιουργία μιᾶς πραγματικῆς κοινωνίας προσώπων ἐν ἀγάπῃ⁷.

Στὸ παράθεμα αὐτὸ ὁ Ἀρχιεπίσκοπος Ἀναστάσιος οὐσιαστικὰ τόνισε τὴ δυναμικὴ τοῦ Μυστηρίου τῆς θείας Εὐχαριστίας σὲ κάθε ἔκφραση τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς, συνδέοντας συγχρόνως τὸ παρὸν μὲ τὴν προσδοκία τῆς Βασιλείας τοῦ Θεοῦ. Ὁ ἀγώνας καὶ ἡ διαρκὴς πάλη τῶν χριστιανῶν γιὰ τὴ μεταμόρφωση αὐτοῦ τοῦ κόσμου σὲ «καινόν»⁸ ἔχει εὐχαριστιακὴ ἀφετηρία. Στὴ θεολογικὴ του σκέψη, ἔσχατα καὶ παρὸν συναντῶνται στὴν εὐχαριστιακὴ στάση ζωῆς τῶν χριστιανῶν καὶ στὴ μαρτυρία τοῦ Εὐαγγελίου στὴν κοινωνία.

Στὴ συνέχεια αὐτῆς τῆς εἰσηγήσεώς του, ὁ Ἀρχιεπίσκοπος Ἀναστάσιος παρέδωσε καὶ τοὺς βασικοὺς ἄξονες, πάνω στοὺς ὁποίους τὰ ἐπόμενα χρόνια διάφοροι θεολόγοι στήριξαν τὶς διαστάσεις τῆς «λειτουργίας μετὰ τὴ Λειτουργία»⁹. Συγκεκριμένα ὑπογράμμισε: «Αὐτὴ ἡ προσωπικὴ καθημερινὴ στάση γίνεται 'λειτουργικὴ' μὲ τὴν ἔννοια ὅτι: α) Ἀντλεῖ δύναμη ἀπὸ τὴ συμμετοχὴ στὸ μυστήριο τῆς Θείας Εὐχαριστίας μέσω τοῦ ὁποῖου λαμβάνουμε τὴ χάρη τοῦ ἐλευθεροῦντος καὶ ἐνοποιοῦ Πνεύματος. β) Συνιστᾷ τὴν καλύτερη προετοιμασία γιὰ μία νέα, περισσότερο συνειδητὴ καὶ ὑπαρξιακὴ συμμετοχὴ στὴ Θεία Λειτουργία· καὶ γ) Εἶναι μιὰ ζῶσα ἔκφραση –σὲ ὅρους καταληπτῶν στὸν καθένα– τῆς ἀληθοῦς μεταμορφώσεως τοῦ ἀνθρώπου ἐν Χριστῷ»¹⁰.

7. Σχετικὰ μὲ τὸ ἀπόσπασμα βλ. Ἀναστάσιος (Γιαννουλάτος) Ἀρχιεπίσκοπος Ἀλβανίας, *Τεραποστολή...*, ὁ.π., σ. 131.

8. Ἀποκ. 21, 5β: «ἰδοὺ καινὰ ποιῶ πάντα».

9. Σχετικὰ μὲ τὴν ἀνάπτυξη τῆς προτροπῆς «Λειτουργία μετὰ τὴ Λειτουργία» σὲ διάφορους θεολόγους, δίχως ὅμως ἀναφορὰ στὸν Ἀρχιεπίσκοπο Ἀναστάσιο ὡς ἐμπνευστὴ τῆς προτροπῆς, βλ. Gr. Edwards, "Orthodox Christian Witness to the Third Millennium: Improving the mission document", Presented at the Eighth International Conference of Orthodox Theology, 21- 25 May 2018, hosted by the Faculty of Theology, Aristotle University of Thessaloniki, Thessaloniki, Greece, http://www.orthodoxconference.theosch.auth.gr/keimena_final/33_Edwards_Gregory.pdf [26.06.2022].

10. Σχετικὰ μὲ τὸ ἀπόσπασμα βλ. Ἀναστάσιος (Γιαννουλάτος) Ἀρχιεπίσκοπος Ἀλβα-

Αὐτὴ ἡ εἰσήγηση τοῦ Ἀρχιεπισκόπου Ἀναστασίου στὸ Etchmiadzine δημοσιεύθηκε ἀποσπασματικὰ ἀπὸ τὸν Ρουμάνο θεολόγο πρωτοπρεσβύτερο π. Ion Bria¹¹, ὁ ὁποῖος τὸν διαδέχτηκε στὴ θέση του

νίας, *Ἱεραποστολή...*, ὅ.π., σ. 131.

11. Βλ. καὶ τὴ σχετικὴ ἀναφορὰ τοῦ Θανάση Παπαθανασίου, ὁ ὁποῖος σημειώνει ὅτι ἐμπνευστὴς τῆς προτροπῆς εἶναι ὁ Ἀρχιεπίσκοπος Ἀλβανίας Ἀναστάσιος, ἐνῶ τὴ διέδωσε ὁ π. Ion Bria μέσα ἀπὸ τὸ περιοδικὸ *International Review of Mission*. Εἰδικώτερα γράφει ὁ Θανάσης Παπαθανασίου: “The formula ‘liturgy after the Liturgy’ was first articulated by Anastasios Yannoulatos in 1975 in Etchmiadzine, Armenia, and since then, along with the valuable contribution of Ion Bria, has become an established phrase that is used often in the *IRM*”, στό: “Tradition as impulse for renewal and witness: Introducing Orthodox missiology in the *IRM*”, P. Vassileiades (ed.), *Orthodox Perspectives on Mission*, Regnum Books International, Oxford 2013, σ. 164. Βλ. D. Koukoura, “Evangelism in ‘Christian’ Societies, An Orthodox homiletic approach”, https://www.academia.edu/37815940/Evangelism_in_Christian_Societies [28.06.2022]. Πρὸς καὶ τὴν ἀναφορὰ στό: D. Koukoura, “Rievangelizzazione: una procedura miletica complessa”, https://www.academia.edu/37819346/RIEVANGELIZZAZIONE_pdf [28.06.2022]. Ἐξάλλου, ὁ Μητροπολίτης Geevarghese Mor Coorilos ἀναφέρει ὅτι ἡ προτροπὴ: «λειτουργία μετὰ τὴ Λειτουργία» διαδόθηκε ἀπὸ τὸν π. Ion Bria δίχως καμμία ἀναφορὰ στὸν ἐμπνευστὴ τῆς Ἀρχιεπίσκοπο Ἀναστάσιο. “Mission as liturgy before Liturgy and as contestation”, P. Vassileiades (ed.), *Orthodox Perspectives on Mission*, σ. 175. Πρὸς καὶ τὴν ἀναφορὰ τοῦ Kosmas (John) Ngige Njoroge, “Incarnation as a moode of Othodox mission: International Orthodox mission – Imposing culture and inculturation”, στό: P. Vassileiades (ed.), *Orthodox Perspectives on Mission*, σ. 249: “This is why, according to Archbishop Anastasios, and later Fr Bria, the ‘liturgy after the liturgy’ starts with Eucharistic worship”. Ἐπίσης ὁ καθηγητὴς Sonea ἀναγνωρίζει ὅτι ὁ Ἀρχιεπίσκοπος Ἀναστάσιος ἔθεσε τὶς προϋποθέσεις γιὰ τὴ δημιουργία τοῦ ὄρου καὶ ὅτι ἄλλοι θεολόγοι, ὅπως ὁ I. Bria, ἔκαναν γνωστὸ τὸν ὄρο. Βλ. C. Sonea, “The ‘Liturgy after the Liturgy’ and Deep Solidarity. The Orthodox Understanding of Christian Witness and its Implications for Human Society”, *Mission Studies* 37 (2020), σσ. 458. Κάτι ἀνάλογο γράφει καὶ ὁ π. V. Mosoiu, ὁ ὁποῖος σημειώνει ὅτι: “The phrase ‘Liturgy after the Liturgy’ appears in the vocabulary of the Ecumenical Council of Churches in the early 1970s, being linked to the name of the current archbishop of Albania, Anastasios Yannoulatos. At the World Missionary Conference on *Salvation today* (Bankgog 1972), he insisted on the sense of tradition and the dual movement in which the Church trains its faithful by worship: the public assembly for the Eucharistic Liturgy and other rites, namely the sending to the Christian testimony. The concept was resumed and deepened on other occasions by Orthodox theologians, the most important moments being remembered by Father Bria» (σ. 157). Στὴ συνέχεια ὑπογραμμίζει ὅτι ὄσοι θεολόγοι ἀναφέρονται στὸν ὄρο: «λειτουργία μετὰ τὴ Λειτουργία» δὲν κάνουν καμμία διάκριση ἀνάμεσα στὶς θεολογικὲς θέσεις τοῦ Ἀρχιεπισκόπου Ἀναστασίου καὶ τοῦ π. Ion Bria: “Interestingly, almost all of these authors refer to expression without distinguishing between the ideas of Archbishop Anastasios Yannoulatos and those of Professor Ion Bria – yet another proof of the similarity of the vision and ideas of the two

στο Π.Σ.Ε. Τὰ ἐπόμενα χρόνια ὁ π. Bria χρησιμοποιοῦσε συχνὰ τὴν προτροπή: “liturgy after the Liturgy” σὲ διάφορες οἰκουμενικὲς διασκέψεις, εἰσηγήσεις καὶ συζητήσεις, σὲ ἓνα ὁμότιτλο ἄρθρο του στὸ εὐρείας κυκλοφορίας στοὺς οἰκουμενικοὺς κύκλους *International Review of Mission*¹² καὶ εἰδικώτερα σὲ βιβλίο του μὲ τὸν ἴδιο τίτλο ἐκδόσεων τοῦ Π.Σ.Ε.¹³. Ὑστερα ἀπὸ τὴν ἐπιμελῆ ἀποσιώπηση τῆς πατρότητας αὐτῆς τῆς ἐμβληματικῆς προτροπῆς, ὁ Ρουμάνος κληρικός ἐξ ἀνάγκης ἀποκατέστησε τὴν ἀλήθεια, ὡς ἐξῆς: “One comment which in fact summarizes the original debate was sent by bishop Anastasios Yannoulatos, professor of the University of Athens, which follows in revised form”, ὅπου παραθέτει κείμενο τοῦ Ἀρχιεπισκόπου Ἀναστασίου¹⁴.

Εἰδικώτερα στὸ βιβλίο του: *The Liturgy after the Liturgy*¹⁵, ὁ π. Ion Bria γράφει¹⁶:

great Orthodox missionary theologians” (σ. 160)· V. Mosoiu, “‘Liturgy after the Liturgy’ as the missionary-ecumenical reference point of father Ion Bria’s thinking. A Critical Perspective”, *Revista Teologica*, Issue 1 (2019), σσ. 149-166.

12. Ion Bria, “The liturgy after the Liturgy”, *International Review of Mission*, Vol. 67, no 265 (1978), σσ. 86-90. Ἀναδημοσιεύτηκε στὸ: *Go Forth in Peace: A Pastoral and Missionary Guidebook*, WCC, Geneva 1982, σσ. 28-41, καθὼς καὶ στὸ: G. Limouris (ed.), *Orthodox Visions of Ecumenism*, WCC, Geneva 1994, σσ. 216-220.

13. Ion Bria, *The Liturgy after the Liturgy. Mission and Witness from an Orthodox Perspective*, WCC Publ., Geneva 1996, σ. 90.

14. Ion Bria, “The liturgy after the Liturgy”, *International Review of Mission*, Vol. 67, no 265 (1978), σ. 86.

15. I. Bria, *The Liturgy after the Liturgy. Mission and Witness from an Orthodox Perspective*, WCC Publication, Geneva 1996, σ. 20.

16. Παραθέτουμε ὁλόκληρο τὸ ἀπόσπασμα, ὥστε νὰ εἶναι εὐδιάκριτη ἡ ἀναφορά στὸ πρόσωπο τοῦ Ἀρχιεπισκόπου Ἀλβανίας Ἀναστασίου (Γιαννουλάτου). Ἐπίσης παραθέτουμε καὶ δική μας μετάφραση στὴν ἑλληνικὴ γλῶσσα τοῦ συγκεκριμένου ἀποσπάσματος: «Αὐτὴ ἡ φράση ἀναπτύχθηκε περαιτέρω σὲ μιὰ Διάσκεψη στὸ Etchmiadzin τῆς Ἀρμενίας, τὸ 1975, μὲ θέμα “Ὁμολογώντας τὸν Χριστὸ μέσῳ τῆς λειτουργικῆς ζωῆς τῆς Ἐκκλησίας σήμερα”. Στὴν ἔκθεση σημειώθηκε ὅτι ἡ θεία Λειτουργία ἔχει ἐπιπτώσεις ὄχι μόνο γιὰ τὴν ὑπαρξὴ καὶ τὴν ταυτότητα τῆς Ἐκκλησίας ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴν ἀποστολὴ τῆς στὸν κόσμο [...]. Ἀπὸ αὐτὴν τὴν ἰδέα τῆς ἐπέκτασης τῆς λειτουργικῆς ἑορταστικῆς ζωῆς τῶν πιστῶν στὸν κόσμο προῆλθε ἡ ἔννοια τῆς “λειτουργίας μετὰ τὴ Λειτουργία”. Ἡ δυναμικὴ τῆς λειτουργίας ὑπερβαίνει τὰ ὅρια τῆς εὐχαριστιακῆς σύναξης γιὰ νὰ ὑπηρετήσῃ ὁλόκληρη τὴν κοινότητα. Ἡ θεία Λειτουργία δὲν ἀποτελεῖ ἀπόδραση σὲ μιὰ ἐσωτερικὴ σφαῖρα προσευχῆς, μιὰ εὐσεβῆ ἀπομάκρυνση ἀπὸ τὴν κοινωνικὴ πραγματικότητα, ἀλλὰ πολὺ περισσότερο [ἐνν.]

This was further developed at a consultation in Etchmiadzin, Armenia, in 1975, on 'Confessing Christ through the Liturgical of the Church Today'. Its report noted that the eucharistic liturgy has implications not only for the being and identity of the church but also for its mission in the world¹⁷ [...]. Out of this idea of the extension of the liturgical celebration life of the faithful in the world came the concept of the 'liturgy after the liturgy'. The dynamics of the liturgy go beyond the boundaries of the eucharistic assembly to serve the community at large. The eucharistic liturgy is not escape into an inner realm of prayer, a pious turning away from social realities, rather it calls and sends the faithful to celebrate "the sacrament of the brother" outside the temple in the public market place, where the cries of the poor and marginalized are heard. Anastasios Yannoulatos, then a professor at the University of the Athens, underscored the necessary link between taking part 'in the *great* event of liberation from sin and of communion with Christ' and making evident 'this transfiguration of our little being into a member of Christ' in daily life: 'Each of the faithful is called upon to continue a personal 'liturgy' on the secret altar of his own heart, to realize a living proclamation of the good news "for the sake of the whole world". Without this

ἀποτελεῖ] κάλεσμα καὶ ἀποστολὴ τῶν πιστῶν γιὰ νὰ γιορτάσουν "τὸ μυστήριον τοῦ ἀδελφοῦ" ἔξω ἀπὸ τὸν ναὸ ἀλλὰ ἐντὸς τοῦ κοινωνικοῦ χώρου, ὅπου ἀκούγονται οἱ κραυγὰς τῶν φτωχῶν καὶ τῶν ἀνθρώπων τοῦ περιθωρίου. Ὁ Ἀναστάσιος Γιαννουλάτος, τότε καθηγητὴς στὸ Πανεπιστήμιον Ἀθηνῶν, ὑπογράμμισε τὴν ἀναγκαία σύνδεση μεταξὺ τῆς συμμετοχῆς "στὸ μεγάλο γεγονός τῆς ἀπελευθέρωσης ἀπὸ τὴν ἁμαρτία καὶ τῆς κοινωνίας μετὰ τὸν Χριστό" καθιστώντας ἐμφανῆ "αὐτὴ τὴ μεταμόρφωση τῆς μικρῆς μας ὑπαρξῆς σὲ μέλος τοῦ Χριστοῦ" στὴν καθημερινὴ ζωὴ: [σημ.: ἀκολουθοῦν λόγια τοῦ Ἀρχιεπισκόπου Ἀναστασίου] "Κάθε πιστὸς καλεῖται νὰ συνεχίσει μιὰ προσωπικὴ 'λειτουργία' στὸν μυστικὸ βωμὸ τῆς δικῆς του καρδιάς, νὰ πραγματώσει μιὰ ζωντανὴ διακήρυξη τοῦ Εὐαγγελίου 'ὑπὲρ τοῦ σύμπαντος κόσμου'. Δίχως αὐτὴ τὴν ἐπέκταση ἢ λειτουργία μένει ἀνολοκλήρωτη [...]. Ἡ εὐχαριστιακὴ θυσία ἀπαιτεῖται νὰ ἐπεκταθεῖ σὲ προσωπικὰς θυσίες γιὰ τοὺς ἀνθρώπους ποὺ βρίσκονται σὲ ἀνάγκη, γιὰ τοὺς ἀδελφοὺς γιὰ τοὺς ὁποῖους πέθανε ὁ Χριστὸς [...]. Ἡ συνέχιση τῆς λειτουργίας στὴ ζωὴ σημαίνει συνεχῆ ἀγῶνα γιὰ ἀπελευθέρωση ἀπὸ τὶς δυνάμεις τοῦ κακοῦ ποὺ ἐργάζονται μέσα μας, σημαίνει ἕναν συνεχῆ ἐπαναπροσανατολισμὸ καὶ ἄνοιγμα σὲ ἐνοράσεις καὶ προσπάθειες, οἱ ὁποῖες στοχεύουν στὴν ἀπελευθέρωση τῶν ἀνθρώπων ἀπὸ ὅλες τὶς δαιμονικὰς δομὰς τῆς ἀδικίας, τῆς ἐμετάλλευσης, τῆς ἀγωνίας, τῆς μοναξιάς καὶ τῆ δημιουργία μιᾶς πραγματικῆς κοινωνίας ἀνθρώπων μετὰ ἀγάπη". Ὁ Ἀναστάσιος περιγράφει αὐτὴ τὴν καθημερινὴ προσωπικὴ στάση ὡς 'λειτουργικὴ' ἐπειδὴ (1) ἐνεργοποιεῖται ἀπὸ τὴν συμμετοχὴ στὴ θεία Εὐχαριστία, (2) ἀποτελεῖ τὴν καλύτερη προετοιμασίαν γιὰ μιὰ πιὸ συνειδητὴ συμμετοχὴ στὴ θεία Εὐχαριστία, (3) ἀποτελεῖ μιὰ ξεκάθαρη καὶ ζωντανὴ ἔκφραση τῆς ἀληθινῆς μεταμόρφωσης τῶν ἀνδρῶν καὶ τῶν γυναικῶν ἐν Χριστῷ» (I. Bria, *The Liturgy after the Liturgy. Mission and Witness from an Orthodox Perspective*, WCC Publication, Geneva 1996, σ. 20).

17. Στὸ σημεῖο αὐτὸ ἀκολουθεῖ ἀπόσπασμα ἀπὸ τὸ κείμενο τῶν Ὁρθοδόξων.

continuation the liturgy remains incomplete... The sacrifice of the Eucharist must be extended in personal sacrifices for the people in need, the brothers for whom Christ died... The continuation of liturgy in life means a continuous liberation from the powers of the evil that are working inside us, a continual reorientation and openness to insights and efforts aimed at liberating human persons from all demonic structures of injustice, exploitation, agony, loneliness, and at creating real communion of persons in love'. Anastasios describes this everyday personal attitude as 'liturgical' because (1) it is energized by participation in the eucharist, (2) it constitutes the best preparation for a more conscious participation in the eucharist, (3) it is clear and living expression of real transformation of men and women in Christ¹⁸.

Ἐν συνεχείᾳ στὴν ἔρευνά μας διερωτώμεθα ἂν ἡ διαδεδομένη πλέον αὐτῇ προτροπῇ τοῦ Ἀρχιεπισκόπου Ἀναστασίου ἦταν μιὰ στιγμιαία ἔμπνευσή του στὴ διάσκεψη τοῦ Etchmiadzin ἢ συμπτυκνώνει προγενέστερη θεολογική του σκέψη.

2. Η προτροπή: «Ἡ λειτουργία μετὰ τὴ Λειτουργία» σὲ προγενέστερα ἔργα τοῦ Ἀρχιεπισκόπου Ἀναστασίου

Τὸ ἔτος 1961, στὸ κήρυγμα τοῦ Ἀναστασίου: «Τὸ ρίγος τῆς Προηγιασμένης», κατὰ τὴ βραδινὴ Λειτουργία τῶν Προηγιασμένων (14.3.1961) στὸν πανεπιστημιακὸ Ναὸ Ἀθηνῶν (Καπνικαρέα), ἀνευρίσκονται σπέρματα τῆς προτροπῆς. Οἱ ἀποδέκτες τοῦ κηρύγματος καὶ στὴ συνέχεια οἱ ἀναγνώστες τοῦ περιοδικοῦ ὅπου αὐτὸ δημοσιεύθηκε¹⁹, ἐλάχιστα γινώριζαν γιὰ τὴν ἱεραποστολή. Ἄλλωστε ἡ

18. I. Bria, *The Liturgy after the Liturgy. Mission and Witness from an Orthodox Perspective*, WCC Publication, Geneva 1996, σ. 20.

19. Ἄν. Γιαννουλάτος, «Τὸ ρίγος τῆς Προηγιασμένης», *Πορευθέντες*, τευχ. 13 (1962), σσ. 4-5. Ἀναδημοσιεύθηκε στὸ βιβλίο τοῦ Ἀρχιεπισκόπου Ἀλβανίας Ἀναστασίου, *Ἔως ἐσχάτου τῆς γῆς*, ἐκδ. Ἀποστολικὴ Διακονία, Ἀθήνα 2009, σσ. 343. Στὸ συγκεκριμένο ἄρθρο ὑπογραμμίζεται ἡ σύνδεση τῆς Λειτουργίας τῶν Προηγιασμένων καὶ οἱ εὐχὲς τῶν κατηγουμένων ποὺ ἀκούγονται δυνατὰ μὲ τὸ ἱεραποστολικὸ χρέος τῆς Ἐκκλησίας. Γιὰ μιὰ ἐκτενῆ ἀνάλυση στὸ συγκεκριμένο θεολογικὸ ἔργο τοῦ Ἀρχιεπισκόπου Ἀναστασίου βλ. Ν. Τσιρέβελος, *Θεολογικὴ θεμελίωση τῆς Ὁρθόδοξης μαρτυρίας. Σπουδὴ στὸ ἔργο τοῦ Ἀρχιεπισκόπου Ἀλβανίας Ἀναστασίου*, ἐκδ. Ostrakon Publishing, Θεσσαλονίκη 2015, σσ. 101-108.

ἀναζωπύρωση τοῦ χρέους τῶν Ὁρθοδόξων γιὰ τὴ μαρτυρία στὰ ἔθνη μόλις ἐκείνη τὴν περίοδο εἶχε ξεκινήσει. Ἡ συμβολὴ τοῦ Ἀρχιεπισκόπου Ἀναστασίου, ὅπως φανερώνει ἡ σύγχρονη ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία καὶ ἡ σχετικὴ ἱεραποστολικὴ ἔρευνα, ἦταν ἀποφασιστικὴ²⁰.

Εἰδικώτερα στὸ ἔργο αὐτὸ σημειώνει ὁ τότε λαϊκὸς θεολόγος Ἀναστάσιος Γιαννουλάτος ὅτι ἡ πνευματικὴ ζωὴ δὲν εἶναι ὀλοκληρωμένη δίχως τὸ ἔμπρακτο ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν οἰκουμένη καὶ τὴ σωτηρία ὄλου τοῦ κόσμου. Αὐτὸ τὸ ἐνδιαφέρον ξεκινάει ἀπὸ τὴν πρόγευση τῆς Βασιλείας τοῦ Θεοῦ στὸ Μυστήριον τῆς Θείας Εὐχαριστίας. Ὅμως αὐτὴ ἡ συμμετοχὴ σὲ καμμία περίπτωσι δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι ἀτομικὴ ὑπόθεση ἀλλὰ ἀγώνας διαρκῆς γιὰ τὴν ἀναγγελίαν τῆς Βασιλείας τοῦ Θεοῦ σὲ ὅλη τὴν κτίσι. Συγκεκριμένα: «Χωρὶς τὸν πόνο καὶ τὴν προσπάθεια γιὰ τὴν ἐπέκτασι τῆς Βασιλείας τοῦ Θεοῦ, τῆς βασιλείας τῆς ἀγάπης, σὲ ὅλον τὸν κόσμον, χωρὶς δηλαδὴ τὴν ἱεραποστολικὴ συνείδησι, εἶναι πρόβλημα ἂν θὰ ἐπεκταθεῖ ἡ Βασιλεία τοῦ Θεοῦ καὶ σὲ ὅλες τὶς γωνιὰς τοῦ προσωπικοῦ μας ἐσωτερικοῦ κόσμου. Εἶναι πρόβλημα ἂν μπορεῖ νὰ πραγματοποιηθεῖ μιὰ βαθιὰ, ἐσωτερικὴ ἀναγέννησι τῆς Ἐκκλησίας μας»²¹. Ἐπομένως, ἡ συμμετοχὴ στὴ Θεία Εὐχαριστία σημαίνει μεταμόρφωσι τοῦ ἴδιου τοῦ ἑαυτοῦ μας καὶ ἀγῶνα γιὰ τὴ μαρτυρία τοῦ καινούργιου κόσμου τοῦ Θεοῦ σὲ τοπικὸ καὶ παγκόσμιον ἐπίπεδο.

Ἡ προτροπὴ: «λειτουργία μετὰ τὴ Λειτουργία» καὶ ἡ σύνδεσι τῆς λατρευτικῆς ἐμπειρίας μὲ τὴν παγκόσμιαν ἱεραποστολὴ παρατηρεῖται πιὸ εὐδιάκριτα στὸ ἄρθρον μὲ τίτλον: «Ὁρθόδοξη Ἱεραποστολὴ καὶ Θεία Εὐχαριστία»²², ἓνα ἀπόσπασμα ἀπὸ εἰσήγησι στὴν ἀγγλικὴ γλῶσσα

20. Γιὰ περισσότερα βλ. Θ. Παπαθανασίου, «Ἡ “γενιὰ τοῦ ’60” καὶ ἡ ἱεραποστολή», στό: *Αναταράξεις στὴ Μεταπολεμικὴ θεολογία – “Ἡ θεολογία τοῦ ’60”*, ἐπιμ. Π. Καλαϊτζίδης, Θ. Ν. Παπαθανασίου, Θ. Ἀμπατζίδης, Πρακτικὰ θεολογικοῦ Συνεδρίου ἀπὸ τὴν Ἀκαδημία Θεολογικῶν Σπουδῶν Ἱ. Μ. Δημητριάδος καὶ τοῦ περιοδικοῦ Σύναξι, ἐκδ. Ἰνδικτος, Ἀθῆναι 2009, σ. 372 κ.έ.: Ν. Τσιρέβελος, *Τὰ ἱεραποστολικά περιοδικὰ καὶ ἡ ἀποτύπωσι τῆς Ὁρθόδοξης μαρτυρίας κατὰ τὴ μεταπολεμικὴ περίοδο. Ἐπικοινωνιακὴ προσέγγισι, διδακτορικὴ διατριβή*, Τμῆμα Θεολογίας, Θεολογικὴ Σχολὴ Α.Π.Θ., σ. 43 κ.έ.

21. Ἀν. Γιαννουλάτος, «Τὸ ρίγος τῆς Προηγιασμένης», ὅ.π., σ. 5.

22. *Πορευθέντες*, τεύχ. 24 (1964), σ. 58-59. Τὸ κείμενον ἀναδημοσιεύθηκε καὶ στὸ περιοδικὸν *Ἀνάπλασις* (Δεκ. 1964), καθὼς καὶ στὴ συλλογὴ ἄρθρων τοῦ ἴδιου: *Ἔως ἐσχάτου τῆς γῆς*, ὅ.π., σσ. 345-348, ἀλλὰ καὶ στὸ βιβλίον μὲ μελετήματα τοῦ ἴδιου, *Ἡ λησμονημένη ἐντολὴ Πορευθέντες... ἀπὸ τὸν λήθαργον στὴν ἀφύπνισι*, ἐκδ.

στή «Συνέλευση Παγκοσμίου Ίεραποστολής και Εὐαγγελισμού» τοῦ Π.Σ.Ε. στὸ Μεξικὸ τὸ ἔτος 1963. Ὁ τότε διάκονος Ἀναστάσιος Γιαννουλάτος γράφει εἰδικώτερα: «Ὁ Χριστὸς δὲν εἶναι ἀπλῶς ἓνας προφήτης ἢ μιὰ θεωρία. Εἶναι ζωή: Ἡ Ζωή. Ἡ μετάδοση αὐτῆς τῆς ζωῆς δὲν πραγματοποιεῖται τόσο μὲ λέξεις, ιδέες, σκέψεις. Φθάνει στὸ πλήρωμά της στὴ Θεία Κοινωνία. Κάθε μέλος τῆς ὑπάρξεώς μας, τῆς ἀνθρωπίνης ὑπάρξεώς μας, σῶμα καὶ ψυχή, πρέπει νὰ ἀγιασθεῖ. Γι' αὐτὸ λαμβάνουμε τὸ αἷμα καὶ τὸ σῶμα Του, ὥστε καθετὶ μέσα μας νὰ μεταμορφωθεῖ καὶ νὰ γίνουμε “θείας κοινωνοὶ φύσεως”»²³. Στὸ ἀπόσπασμα δηλώνεται ἡ πληρότητα τῆς ζωῆς ποὺ λαμβάνει ὁ πιστὸς μὲ τὸ Μυστήριον τῆς θείας Εὐχαριστίας καὶ ἡ σημασία του γιὰ τὴν Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία.

Ἐν συνεχείᾳ ὁ Ἀρχιεπίσκοπος Ἀναστάσιος ἀναλύει τὴ σχέση τῆς θείας Εὐχαριστίας μὲ τὴν παγκόσμια ἱεραποστολὴ κινούμενος πάνω σὲ δύο ἄξονες: Ὁ πρῶτος ἄξονας ἀναφέρεται στὴν ἐνδυνάμωση τοῦ χριστιανοῦ μὲ τὴ συμμετοχὴ του στὸ Μυστήριον τῆς θείας Εὐχαριστίας καὶ τὴν ταυτόχρονη συνειδητοποίηση τοῦ χρέους καὶ τῆς ἀποστολῆς του στὸν κόσμον. «Εἶναι πολὺ ἀμφίβολο, ἐὰν μπορούμε νὰ μετέχουμε πραγματικὰ καὶ νὰ ζοῦμε τὴ Θεία Λειτουργία, ὅταν δὲν αἰσθανόμαστε βαθιὰ ὅτι ἡ θυσία τοῦ Κυρίου μας καὶ τὸ ἀπολυτρωτικὸ Του ἔργο –ποὺ λαμβάνει καὶ πάλι χώρα καὶ μυστικὰ κατὰ τὴν τέλεση τοῦ Μυστηρίου τῆς Θείας Εὐχαριστίας– δὲν προσφέρεται ἀποκλειστικὰ γιὰ μερικὰ ἑκατομμύρια ἀνθρώπους, ἀλλὰ γιὰ ὅλο τὸν κόσμον. Εἶναι ἀκόμη ἀμφισβητήσιμο ἐὰν δικαιούμεθα νὰ λαμβάνουμε μέρος στὸ Δεῖπνον τῆς Ἀγάπης, ὅταν ἀδιαφοροῦμε γιὰ τὸ γεγονὸς ὅτι τόσοι καὶ τόσοι ἄγνωστοι ἀδελφοὶ μας γεννιοῦνται, παθαίνουν καὶ ζοῦν χωρὶς νὰ ἔχουν γνωρίσει τὴν Ἀλήθεια»²⁴.

Ὁ δεύτερος ἄξονας τονίζει ὅτι δὲν μπορεῖ νὰ ὑπάρξει ἱεραποστολικὴ διακονία δίχως τὴν οὐσιαστικὴ κοινωνία μὲ τὸν ἴδιον τὸν Ἰησοῦ. «Ὅταν ἀναλογιζόμαστε τὴ βαθιὰ σχέση ἐνότητος καὶ ἀγάπης τοῦ Ἰησοῦ μὲ τὸν

Ἀποστολικὴ Διακονία, Ἀθήνα 2013, σσ. 193-197.

23. Β' Πέτρο, 1, 4' «Ὁρθόδοξη ἱεραποστολὴ καὶ Θεία Εὐχαριστία», *Πορευθέντες*, τεύχ.

24 (1964), σσ. 58-59. Ἡ ἀπόδοση στὴ νεοελληνικὴ γλῶσσα εἶναι ἀπὸ τὸ βιβλίον μὲ μελετήματα τοῦ ἰδίου, *Ἡ λησμονημένη ἐντολὴ Πορευθέντες...*, ὁ.π., σσ. 195-196.

24. «Ὁρθόδοξη ἱεραποστολὴ καὶ Θεία Εὐχαριστία», ὁ.π.

Πατέρα, κατανοοῦμε καλύτερα τί εἶδους “κοινωνία” ἀπαιτεῖται μεταξύ ἀποστέλλοντος καὶ ἀπεσταλμένου»²⁵. Αὐτὴ ἡ κοινωνία, ὅπως συνεχίζει λίγο παρακάτω, ἐπιτυγχάνεται μὲ τὴ συμμετοχὴ στὴ θεία Εὐχαριστία. Ἡ θεία Εὐχαριστία ἀποτελεῖ τὸν πυρῆνα τῆς ἐκκλησιαστικῆς ζωῆς καὶ τὸ βασικὸ ἐφόδιο γιὰ τὴ μαρτυρία καὶ τὴ διακονία τῶν μαθητῶν τοῦ Κυρίου ἀλλὰ καὶ τῶν μετέπειτα ἀνὰ τοὺς αἰῶνες μαθητῶν καὶ μαθητριῶν Του²⁶.

Τὸ κείμενο αὐτό, ποὺ δημοσιεύθηκε τὸ 1964, καταλήγει στὴν περιφραστικὴ διατύπωση τῆς «λειτουργίας μετὰ τὴ Λειτουργία». «Σὲ κάθε θεία Λειτουργία ὁ καθένας καλεῖται νὰ προσφέρει ὀλόκληρο τὸν ἑαυτό του, ὀλόκληρο τὸ ἔργο του –αὐτὸ ποὺ εἶναι, αὐτὸ ποὺ ἔχει, αὐτὸ ποὺ κάνει– στὸν Χριστό. Θὰ πρέπει νὰ ἀναζητεῖ νὰ εἶναι “ἐν θεία κοινωνία” μὲ τὸν Κύριο, ὥστε ὀλόκληρη ἡ ὑπαρξὴ του νὰ ἀπελευθερωθεῖ ἀπὸ τὰ στενὰ δεσμὰ τοῦ ἐγωισμοῦ του. Τότε μόνον, μὲ μιὰ ἀληθινὴ καὶ ἔκδηλη ἀγάπη γιὰ ὅλη τὴν ἀνθρωπότητα, θὰ μπορέσει νὰ μετάσχει στὴ ζωὴ τῆς θείας ἀγάπης, τὴ μακαρία ζωὴ τῆς Ἁγίας Τριάδος»²⁷.

3. «Ἡ λειτουργία μετὰ τὴ Λειτουργία»

σὲ μεταγενέστερα κείμενα τοῦ Ἀρχιεπισκόπου Ἀναστασίου

Στὸ ἔργο: «Ἀνακαλύπτοντας τὸ Ὁρθόδοξο ἱεραποστολικὸ ἦθος»²⁸, τὸ 1978 ὁ Ἀρχιεπίσκοπος Ἀναστάσιος ἐπισημαίνει ἰδιαίτερα τὸν βιωματικὸ χαρακτήρα τῆς θείας Λειτουργίας. Τὸ λατρευτικὸ βίωμα ἀποτελεῖ τὴν ἀπαρχὴ γιὰ τὴ σύναψη οὐσιαστικῶν σχέσεων ἐν ἐλευθερίᾳ μὲ τὸν Θεὸ καὶ τὸν συνάνθρωπο. Αὐτὴ ἡ ἐλευθερία σημαίνει ἄνοιγμα πρὸς κάθε ἑτερότητα καὶ προσπάθεια γιὰ τὴν ἁρμονικὴ συνύπαρξή τῶν ἀνθρώπων, ἀνεξαρτήτως τῶν ἐθνικῶν, φυλετικῶν, ἔμφυλων, θρησκευτικῶν, κοινω-

25. «Ὁρθόδοξη Ἱεραποστολὴ καὶ Θεία Εὐχαριστία», ὁ.π., σ. 59.

26. «Ὁρθόδοξη Ἱεραποστολὴ καὶ Θεία Εὐχαριστία», ὁ.π.

27. «Ὁρθόδοξη Ἱεραποστολὴ καὶ Θεία Εὐχαριστία», ὁ.π.

28. Ἀναστάσιος, Ἀρχιεπίσκοπος Ἀλβανίας, *Ἱεραποστολὴ σὰ ἴχνη τοῦ Χριστοῦ*, ὁ.π., σ. 156. Πρώτη δημοσίευση: «À la découverte de l'éthos missionnaire de l'Église orthodoxe», *Aspects de l'Orthodoxie*, Strasbourg 1978, σσ. 78-96, ὅπου καὶ οἱ σχετικὲς πληροφορίες γιὰ τὴν πρώτη ἐκφώνηση καὶ δημοσίευση τοῦ ἔργου.

νικῶν, πολιτισμικῶν ἰδιαιτεροτήτων. Ἔτσι λοιπὸν ἡ Εὐχαριστία γίνεται τρόπος ζωῆς καὶ ἐκφράζεται μὲ τὴν ἔμπρακτῃ ἀγάπῃ πρὸς ὅλη τὴ δημιουργία. Ὁ Ἀρχιεπίσκοπος Ἀναστάσιος σημειώνει:

Βιώνοντας ὁ πιστὸς στὴ Λειτουργία τὴν κοινωνία μὲ τὸν Θεό [...] εὐρύνει τοὺς ὀρίζοντες τῆς σκέψεως καὶ τῶν ἐνδιαφερόντων του, ἀποκτᾷ ἐσωτερικὲς δυνάμεις γιὰ τὴ συνέχιση μιᾶς βιωματικῆς λειτουργίας μέσα στὴ ζωὴ: Γιὰ τὴν οὐσιαστικὴ, δηλαδή, προώθηση τῆς ἀδελφοσύνης στὸν κόσμο, τὴ γεφύρωση τῶν διεστώτων, τὴν κατάλυση κάθε εἴδους πολιτιστικῶν, γλωσσικῶν, πολιτικῶν φραγμῶν. Ὑπάρχει μιὰ ἄλλῃ μορφῆς λειτουργία («ἔργον λαοῦ»). Χάριν τοῦ λαοῦ, τὴν ὁποία ὀφείλει κάθε πιστὸς νὰ συνεχίζει προσωπικὰ μετὰ τὴν τέλεση τῆς Λειτουργίας στὸν ναό. «Μιὰ λειτουργία μετὰ τὴ Λειτουργία». Ἔτσι, ἡ Λειτουργία γίνεται ζωὴ καὶ ὁλόκληρη ἡ ζωὴ ὑψώνεται σὲ Θεία Λειτουργία²⁹.

Ἐπιπροσθέτως, ἡ βιωματικὴ εὐχαριστιακὴ στάση ζωῆς ἐκφράζεται μὲ τὴν ἀνιδιοτελεῆ προσφορὰ ὑπηρεσιῶν τῶν χριστιανῶν καὶ σύσσωμης τῆς Ἐκκλησίας πρὸς κάθε ἄνθρωπο. Σὲ αὐτὸ τὸ πλαίσιο τὸ λειτουργικὸ βίωμα ἐπεκτείνεται στὴ διακονία καὶ τὴ δράση τῶν μαθητῶν/μαθητριῶν τοῦ Χριστοῦ στὸν κοινωνικὸ χῶρο. Σὲ αὐτὴ τὴ θέση εἶναι εὐδιάκριτος ὁ ἀνθρωπολογικὸς προσανατολισμὸς τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας. Ὁ προσανατολισμὸς αὐτὸς ἐκφράσθηκε στὸ ἔργο τοῦ Ἀρχιεπισκόπου: «Εὐχαριστία, Διακονία, Μαρτυρία σὲ ἀλληλοπεριχώρηση»³⁰ καὶ περιλαμβάνει τὸν ἀγῶνα τῶν χριστιανῶν γιὰ τὴν ὑπεράσπιση τῶν ἀνθρωπίνων δικαιωμάτων καὶ τὴ σωτηρία κάθε ἀνθρώπου. «Ἡ συμμετοχὴ, λοιπόν, σ' ὁποιαδήποτε δυναμικὴ κίνηση γιὰ τὴν ἀπελευθέρωση τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς ἀπὸ κάθε δαιμονικὴ καταδυνάστευση, κάθε ἀνήθικη καὶ ἄδικη δομὴ, εἶναι ἄμεση ἀπόρροια τῆς λειτουργικῆς ἐμπειρίας, ἄμεση ἐκφραση βιώσεως τῆς σωτηρίας»³¹. Στὸ ἔργο αὐτὸ ἀναδεικνύεται ἡ στενὴ σύνδεση διακονίας καὶ μαρτυρίας, ποὺ στηρίζεται στὸ εὐχαριστιακὸ βίωμα καὶ ἀποτελεῖ

29. Ἀναστάσιος, Ἀρχιεπίσκοπος Ἀλβανίας, *Ἱεραποστολὴ στὰ ἴχνη τοῦ Χριστοῦ*, ὁ.π., σ. 170.

30. Ἀναστάσιος, Ἀρχιεπίσκοπος Ἀλβανίας, *Ἱεραποστολὴ στὰ ἴχνη τοῦ Χριστοῦ*, ὁ.π., σ. 186. Πρώτῃ δημοσίευση: "Worship – Service – Martyria". A paper for the Sixth Assembly of the WCC, *International Review of Mission*, 72 (1983), σσ. 635-639.

31. Ἀναστάσιος, Ἀρχιεπίσκοπος Ἀλβανίας, *Ἱεραποστολὴ στὰ ἴχνη τοῦ Χριστοῦ*, ὁ.π., σ. 191.

την ασφαλιστική δικλείδα, ώστε η μαρτυρία και η διακονία να μην εκπέσουν σε εκφράσεις προσηλυτισμού ή εξαγοράς. «Ἡ λατρεία», γράφει ὁ Ἀρχιεπίσκοπος Ἀναστάσιος, «ὕποβάλλοντας σε συνεχῆ “βιολογικὸ καθαρισμό” τὰ διάφορα ἀπόβλητα τῆς ἰδιοτελοῦς σκέψεως, τῆς ἐγωιστικῆς βουλήσεως καὶ ἐνέργειας, προσφέρει ἀδιάκοπα τὸ καθαρὸ νερὸ ποὺ χρειάζονται οἱ ἐκάστοτε προσωπικὲς καὶ ὁμαδικὲς ἐνέργειες, γιὰ νὰ γίνουν πράγματι “ἐκκλησιαστικὲς” καὶ νὰ φέρουν πλούσιο καὶ μεστὸ καρπὸ»³². Ἐπομένως, στὴ ζωὴ τῆς Ἐκκλησίας δὲν χωρεῖ καμμία ἰδιοτέλεια ἀλλὰ ἡ ἴδια ἀποτελεῖ τὸ Μυστικὸ Σῶμα τοῦ Χριστοῦ, ποὺ λειτουργεῖ ὡς ἀγαπητικὴ κοινωνία καὶ θυσιάζεται γιὰ τὸ καλὸ τοῦ κόσμου³³.

Ἡ λειτουργικὴ ζωὴ τῆς Ἐκκλησίας προσανατολίζει τὸν χριστιανὸ σε μία οἰκουμενικὴ πορεία. Σὲ αὐτὴ τὴν πορεία ἐπιδιώκει ἔμπρακτα νὰ ἀγωνισθεῖ γιὰ τὴν ἐνότητα τῶν πάντων. Ὁ Ἀρχιεπίσκοπος Ἀναστάσιος στὸ ἔργο: «Τὸ παγκόσμιο ὄραμα τῆς ἀναγγελίας τοῦ Εὐαγγελίου» εἰδικώτερα τονίζει: «Ἡ Λειτουργία, ἐλευθερώνοντάς μας ἀπὸ τὴν ἀπορρόφησή μας μὲ τὰ προβλήματα τοῦ μικροῦ μας ἐγώ, μᾶς ἀνοίγει τοὺς ὀρίζοντες βοηθώντας μας νὰ βιώνουμε ὑπαρξιακὰ τὴν παγκοσμιότητα τῆς ἐν Χριστῷ σωτηρίας³⁴. Ταυτόχρονα ὅμως συνδέει τὴ «λειτουργία μετὰ τὴ Λειτουργία» μὲ τὴ λειτουργικὴ ἀναγέννηση, ἢ ὁποῖα πραγματοποιήθηκε σὲ πολλὰς τοπικὲς ὀρθόδοξες ἐκκλησίες. Ἔτσι λοιπὸν τὸ ἐνδιαφέρον τῶν χριστιανῶν γιὰ ὅλη τὴν οἰκουμένη ἀποτελεῖ τὴν προέκταση τοῦ λειτουργικοῦ βιώματος καὶ τοῦ ἐνδιαφέροντος γιὰ τὴ βιωματικὴ σύνδεση τῶν πιστῶν μὲ τὴ λατρεία. Στὸ ζήτημα αὐτὸ ὁ Ἀρχιεπίσκοπος Ἀναστάσιος φανερώνει καὶ τὴν ἀγωνία του ὡστε οἱ παραπάνω θεολογικὲς θέσεις νὰ γίνουν γνωστὲς στὰ μέλη τῆς Ἐκκλησίας, νὰ τοὺς ἐμπνεύσουν καὶ στὴ συνέχεια νὰ ἀποκτήσουν πρακτικὴ ἐφ-

32. Ἀναστάσιος, Ἀρχιεπίσκοπος Ἀλβανίας, *Ἱεραποστολὴ στὰ ἔχνη τοῦ Χριστοῦ*, ὅ.π., σ. 194.

33. Πρβλ. τίς ἐκκλησιολογικὲς θέσεις τῶν μελετητῶν: π. Γ. Φλορόσφκν, *Θέματα Ὁρθοδόξου Θεολογίας*, μετάφρ. Ἐμμ. Πρατσινάκν, ἐκδ. Ἴατος Ζωῆς, Ἀθήνα 1989, σ. 180· Ν. Νησιώτης, *Υπαρξισμὸς καὶ Χριστιανικὴ Πίστις*, ἐκδ. Μῆνομα, Ἀθήνα 1986, σ. 207· Ν. Ματσούκας, *Δογματικὴ καὶ Συμβολικὴ Θεολογία*, Γ', ἐκδ. Π. Πουρναράς, Θεσσαλονίκη 1997, σ. 287.

34. Ἀναστάσιος, Ἀρχιεπίσκοπος Ἀλβανίας, *Ἱεραποστολὴ στὰ ἔχνη τοῦ Χριστοῦ*, ὅ.π., σ. 287. Πρῶτη δημοσίευση: “The Global Visison of Proclaiming the Gospel”, *The Greek Orthodox Theological Review*, vol. 42, nos. 3-4 (1997), σσ. 401-417.

αρμογή στη ζωή τους. Γι' αυτό υπογραμμίζει ότι: «θα χρειασθεί, όμως, ακόμη ζωηρότερα να φωτισθεί στις ευχαριστιακές μας συνάξεις και με μεγαλύτερη συνέπεια να βιωθεί στη μετὰ τὴ Λειτουργία καθημερινή μας ζωή, ὥστε νὰ ἐξελίσσεται ἡ ὀρθόδοξη μαρτυρία καὶ ἱεραποστολὴ σὲ λειτουργία μετὰ τὴ Λειτουργία»³⁵. Μία τέτοια προσπάθεια ὀδηγεῖ οὐσιαστικὰ σὲ ἐκκλησιαστικὴ δράση καὶ ζωὴ ποὺ ἐμπνέεται ἀπὸ τὸν Παράκλητο καὶ ὑφαίνει ἓνα ὄραμα παγκοσμιότητας, τὸ ὁποῖο καλοῦνται νὰ ὑπηρετήσουν οἱ χριστιανοί.

Μάλιστα, ὁ Ἀρχιεπίσκοπος Ἀναστάσιος ἐπισημαίνει ὅτι ἐνώπιον τοῦ διαρκῶς μεταβαλλόμενου κόσμου, ἡ συνέχεια τῆς Λειτουργίας στὴν κοινωνία ὀδηγεῖ τὴ μαρτυρία σὲ νέες συνθήκες, μὲ νέους τρόπους καὶ νέα περιβάλλοντα³⁶. Προφανῶς ὁ λόγος γίνεται γιὰ τὶς δυνατότητες ποὺ προσφέρουν οἱ νέες τεχνολογίες καθὼς καὶ γιὰ τοὺς ψηφιακοὺς πολιτισμοὺς ποὺ εἶναι ὑπὸ συνεχῆ διαμόρφωση³⁷. Πλέον «ἡ λειτουργία μετὰ τὴ Λειτουργία» δύναται νὰ ἐπιτελεῖται ἀπὸ ὅλους τοὺς χριστιανοὺς μὲ τὴν ἀξιοποίηση τῶν ψηφιακῶν ἀγωγῶν ἐπικοινωνίας, ὥστε νὰ κωδικοποιῶν μὲ νέους τρόπους τὸ μήνυμα τοῦ Χριστοῦ³⁸. Ὁ Ἀρχιεπίσκοπος σημειώνει: «Αὐτοὶ οἱ κώδικες ἐπικοινωνίας δὲν πρέπει νὰ ἀντιμετωπίζονται ὡς αἰνίγματα ἢ ἀπειλές, ἀλλὰ ὡς μιὰ νέα γλῶσσα μεταφορᾶς τῶν αἰώνιων μηνυμάτων τοῦ Εὐαγγελίου»³⁹. Ἔτσι «ἡ λειτουργία μετὰ τὴ Λειτουργία» ἐκφράζει τὸ ευχαριστιακὸ ἦθος ποὺ μεταλαμπαδεύει διαχρονικὰ καὶ μέσα ἀπὸ ποικίλους ἀγωγοὺς τὴ ζωντανὴ παρουσία τοῦ Χριστοῦ.

Ἐξ ἄλλου, στὴ θεία Λειτουργία ἀναπαρίσταται καὶ ἀναβιώνεται ὅλη ἡ ζωὴ τοῦ Χριστοῦ. Ἡ κορύφωση αὐτοῦ τοῦ βιώματος συντελεῖται στὴ θεία Κοινωνία, ὅπου οἱ χριστιανοὶ λαμβάνουν δύναμη γιὰ νὰ μεταφέρουν

35. Ἀναστάσιος, Ἀρχιεπίσκοπος Ἀλβανίας, *Ἱεραποστολὴ στὰ ἔχνη τοῦ Χριστοῦ*, ὁ.π., σ. 288.

36. Ἀναστάσιος, Ἀρχιεπίσκοπος Ἀλβανίας, *Ἱεραποστολὴ στὰ ἔχνη τοῦ Χριστοῦ*, ὁ.π., σ. 294.

37. Ἐνδεικτικὰ Εὐ. Αὐδίκος (ἐπιμ.), *Πολιτισμοὶ τοῦ διαδικτύου*, ἐκδ. Πεδίο, Ἀθήνα 2016, σ. 83.

38. Δ. Κούκουρα, *Τὸ κήρυγμα τῆς Ἐκκλησίας καὶ ἡ διαμόρφωσή του*. Ὁμιλία-Λόγος, ἐκδ. Μπαρμπουνάκης, Θεσσαλονίκη 2019, σ. 17.

39. Ἀναστάσιος, Ἀρχιεπίσκοπος Ἀλβανίας, *Ἱεραποστολὴ στὰ ἔχνη τοῦ Χριστοῦ*, ὁ.π., σ. 295.

τοὺς καρποὺς τοῦ Ἁγίου Πνεύματος⁴⁰ στὴν κοινωνία. Μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο συνεχίζουν τὸ ἔργο τοῦ Χριστοῦ ὡς γνήσιοι ἀπόστολοι, μὲ σκοπὸ τὴν «καταλλαγὴ καὶ τὴ σύνδεση ὁλόκληρης τῆς ἀνθρωπότητας μὲ τὸν Θεό»⁴¹. Σὲ ὅλη αὐτὴ τὴ διαδικασία οἱ λαϊκοί, ἄνδρες καὶ γυναῖκες⁴², ἔχουν τὸ χρέος νὰ προσφέρουν μὲ τὴ ζωὴ τους τὴ βεβαιότητα τῆς Ἀνάστασης.

Ἡ δυναμικὴ τῆς λειτουργίας μετὰ τὴ Λειτουργία ἐπεκτείνεται καὶ στὸν πολιτισμὸ. «Μὲ τὴ δύναμη τοῦ Εὐαγγελίου ὁ πολιτισμὸς γίνεται ἡ διαδικασία μεταμορφώσεως τοῦ σύμπαντος κόσμου μὲ τὴν ἐνεργοποίηση ὅλων τῶν δυνατοτήτων τοῦ ἀνθρώπου»⁴³. Σὲ μεταγενέστερα κείμενα τοῦ Ἀρχιεπισκόπου Ἀναστασίου, ἡ μεταμόρφωση τοῦ ἀνθρώπου μὲ τὴ λειτουργικὴ ἐμπειρία συνδέθηκε μὲ τοὺς ἀγῶνες γιὰ τὴν ἐπικράτηση τῆς εἰρήνης καὶ τὴ διακονία τῆς συμφιλίωσης⁴⁴ ἀλλὰ καὶ μὲ τὴν προστασία τοῦ φυσικοῦ περιβάλλοντος ποὺ ἀποτελεῖ ἐπέκταση τοῦ λειτουργικοῦ βιώματος⁴⁵.

40. Γαλ. 5, 22.

41. Αναστάσιος, Ἀρχιεπίσκοπος Ἀλβανίας, *Παγκοσμιότητα καὶ Ὁρθοδοξία*, ἐκδ. Ἀκρίτας, Ἀθήνα 2000, σ. 47.

42. Ὁ Ἀρχιεπίσκοπος Ἀναστάσιος ἔχει ἀναδείξει τὴ σπουδαιότητα τῶν λαϊκῶν στὴ ζωὴ τῆς Ἐκκλησίας καὶ τῆς κοινωνίας ἀπὸ τὰ πρῶτα τοῦ ἀκόμη ἔργα. Ἐντελῶς ἐνδεικτικὰ βλ. Αναστάσιος Γιαννουλάτος (ἀρχιμ.), «Ἡ ἱεραποστολικὴ δράσις τῆς Ἀνατολῆς εἰς Κεντρικὴν καὶ Ἀνατολικὴν Ἀσίαν», *Πορευθέντες*, τεύχ. 10 (1961), σ. 30. Ὁ ἴδιος, «Ἀφιετηριακαὶ σκέψεις διὰ τὴν Ἐξωτερικὴν Ἱεραποστολήν», *Πορευθέντες*, τεύχ. 38-39 (1968), σ. 20. Ἀποκορύφωμα ἀποτελεῖ ἡ θεσμοθετημένη συμμετοχὴ τῶν λαϊκῶν, ἀνδρῶν καὶ γυναικῶν, στὰ διοικητικὰ ὄργανα τῆς Ὁρθοδόξου Αὐτοκεφάλου Ἐκκλησίας τῆς Ἀλβανίας. Γιὰ περισσότερα βλ. Αναστάσιος (Γιαννουλάτος), Ἀρχιεπίσκοπος Ἀλβανίας, *Ἡ ἀνασύσταση τῆς Ὁρθοδόξου Αὐτοκεφάλου Ἐκκλησίας τῆς Ἀλβανίας (1991-2016)*, Τίρανα 2017, σ. 31.

43. Αναστάσιος, Ἀρχιεπίσκοπος Ἀλβανίας, *Παγκοσμιότητα καὶ Ὁρθοδοξία*, ὅ.π., σ. 130.

44. Αναστάσιος (Γιαννουλάτος), Ἀρχιεπίσκοπος Ἀλβανίας, *Συνύπαρξη. Εἰρήνη, Φύση, Φτώχεια, Τρομοκρατία, Ἀξίες. Θρησκευολογικὴ θεώρηση*, ἐκδ. Ἀρμός, Ἀθήνα 2015, σ. 73 καὶ 152. Πρβλ. ὁ ἴδιος, *Εγρήγορη. Χρέος τῶν Ὁρθοδόξων*, ἐκδ. Ἐν πλῶ, Ἀθήνα 2017, σσ. 86 καὶ 181. Αὐτὸ ἀλλωστε ἔπραξε καὶ ὁ Ἀρχιεπίσκοπος Ἀναστάσιος ὡς Πατριαρχικὸς Ἐξαρχος στὴν Ἀλβανία ἀλλὰ καὶ στὴ συνέχεια ὡς Ἀρχιεπίσκοπος Τιράνων καὶ πάσης Ἀλβανίας. Γι' αὐτὸ τὸ θέμα βλ. N. Tsirevelos, "Orthodox Witness or Colonialism? The Church of Albania in Modern times", *The Wheel*, iss. 25 (Spring 2021), σσ. 34-41.

45. Αναστάσιος Ἀρχιεπίσκοπος Ἀλβανίας, *Συνύπαρξη*, ὅ.π., σσ. 97-101.

4. Κωδικοποιημένες φράσεις στο έργο του Αρχιεπισκόπου Αναστασίου

Ο Αρχιεπίσκοπος Αναστάσιος, από τα πρώιμα έργα του μέχρι σήμερα, χρησιμοποιεί συχνά σύντομες εύγλωττες φράσεις μεστές σε περιεχόμενο και εύκολες για απομνημόνευση, οι οποίες αποκρυσταλλώνουν τη βιβλική θεολογική του σκέψη και την εφαρμογή της στο ιεραποστολικό του έργο. Ένδεικτικό είναι το σύνθημα για την ιεραποστολική αφύπνιση: «Ἐκκλησία χωρίς ιεραποστολή είναι Ἐκκλησία χωρίς ἀποστολή»⁴⁶, πού χρησιμοποιήθηκε από το περιοδικό και το όμώνυμο «Διορθόδοξο Ἱεραποστολικὸ Κέντρο “Πορευθέντες”». Καὶ τὰ δύο εἶχε ιδρύσει ὁ τότε λαϊκὸς θεολόγος Αναστάσιος Γιαννουλάτος, μὲ στόχο νὰ ἀναδειχθεῖ ἡ σπουδαιότητα τοῦ εὐαγγελισμοῦ τῶν ἐθνῶν⁴⁷.

Παρόμοιες εὐμνημόνευτες σύντομες προτάσεις ἀπαντοῦν καὶ στὰ κατηχητικὰ βοηθήματα γιὰ ἐφήβους τοῦ διακόνου τότε Ἀναστασίου Γιαννουλάτου⁴⁸. Σὲ πολλὰ ἀπὸ αὐτὰ τὰ κείμενα, πού ἀποτελοῦν ἀνεπτυγμένα σχέδια διδασκαλίας στὸ τελευταῖο διδακτικὸ στάδιο, τὸ ὁποῖο συνδέεται μὲ τὴ βιωματικὴ ἐφαρμογὴ τῶν διδαχθέντων στοὺς/στις ἐφήβους, πολλὲς φορὲς ἀπαντᾷ ὁ συνθηματικὸς χαρακτήρας. Μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο ἐπιδιώκεται ἡ ἀποτύπωση στὴ μνήμη καὶ τὴ ζωὴ τῆς κεντρικῆς ιδέας τοῦ μαθήματος⁴⁹. Μία λιτὴ οὐσιαστικὴ θεματικὴ

46. Ἡ πρόταση αὐτὴ ἀπέτελεσε τὸ σύνθημα μιᾶς ιεραποστολικῆς ἔκθεσης, πού διοργάνωσε τὸ Διορθόδοξο Κέντρο «Πορευθέντες». Βλ. τὸ ἐνημερωτικὸ ἄρθρο τοῦ Σ. Α. Ρουμελιώτη, «Ἐκθεσις Ὁρθοδόξου Ἱεραποστολῆς», *Πορευθέντες*, τεύχ. 30-31 (1966), σσ. 32· πρβλ. καὶ τὶς σχετικὲς ἀναφορὲς γιὰ τὴν ὀργανωμένη καὶ συνθηματικὴ δράση τοῦ *Πορευθέντες* στό: C. Maczewski, *Ἡ κίνηση τῆς Ζωῆς στὴν Ἑλλάδα. Συμβολὴ στὸ πρόβλημα τῆς παραδόσεως στὴν Ἑλλάδα*, μετάφρ. π. Γ. Μεταλληνός, ἐκδ. Ἀρμός, Ἀθήνα 2002, σ. 139.

47. Ἀν. Γιαννουλάτος, «Διορθόδοξον Ἱεραποστολικὸν Κέντρον», *Πορευθέντες*, τεύχ. 11 (1961), σ. 36.

48. Τὰ κείμενα αὐτὰ συνεγράφησαν τὰ ἔτη 1960-63, πού ὁ Αρχιεπίσκοπος Ἀναστάσιος ἦταν διάκονος. Στὴ συνέχεια ἐκδόθηκαν τὸ 1978 καὶ ἐπανεκδόθηκαν τὸ 1981 καὶ τὸ 2014. Ἀναστάσιος (Γιαννουλάτος), Αρχιεπίσκοπος Ἀλβανίας, *Θεῖα Μηνύματα. Πίστη καὶ Ζωή*, ἐκδ. Ὁρθοδόξου Αὐτοκεφάλου Ἐκκλησίας τῆς Ἀλβανίας, Τίρανα 2014, σ. 11 (ὅπου καὶ οἱ σχετικὲς ἀναφορὲς γιὰ τὰ σχέδια διδασκαλίας)· πρβλ. Ἀναστάσιος (Γιαννουλάτος), Αρχιεπίσκοπος Ἀλβανίας, *Πνευματικὴ Πορεία*, ἐκδ. Ὁρθοδόξου Αὐτοκεφάλου Ἐκκλησίας τῆς Ἀλβανίας, Τίρανα 2014.

49. Για περισσότερα βλ. Ν. Tsirevelos, “Christian Witness, Communication and

πρόταση, ἐξάλλου, συχνὰ ἐπαναλαμβάνεται μὲ σχῆμα ἐπαναφορᾶς καὶ στὶς Ἐγκυκλίους τῶν Χριστουγέννων⁵⁰ καὶ τοῦ Πάσχα⁵¹ ἀλλὰ καὶ στὰ κηρύγματα τοῦ Ἀρχιεπισκόπου Ἀναστασίου⁵².

Ἐπιπροσθέτως, αὐτὴ ἡ τακτικὴ ἐπιλογὴ φράσεων καὶ ἡ ἐπανάληψή τους ἀπαντᾷ διαρκῶς στὸ προφορικὸ καὶ γραπτὸ ἔργο τοῦ Ἀρχιεπισκόπου Ἀναστασίου. Ἐνδεικτικὰ ἀναφέρονται οἱ φράσεις ποὺ ἐπαναλαμβάνονται σὲ κείμενά του, συνεντεύξεις, δηλώσεις ὅπως: «Κάθε ἔγκλημα στὸ ὄνομα τῆς θρησκείας εἶναι ἔγκλημα κατὰ τῆς ἴδιας τῆς θρησκείας. Κάθε μορφή βίας στὸ ὄνομα τῆς θρησκείας βιάζει, μὲ ὅλες τὶς ἔννοιες, τὴν ἴδια τὴ θρησκεία. Κανεὶς πόλεμος δὲν εἶναι ἱερός. Μόνο ἡ εἰρήνη εἶναι ἱερή»⁵³. «Κανεὶς δὲν ἔχει τὸ δικαίωμα νὰ χρησιμοποιεῖ τὸ λάδι τῆς θρησκείας γιὰ νὰ δυναμώνει τὴ φωτιὰ τῶν συγκρούσεων. Ἡ θρησκεία εἶναι θεῖο δῶρο, δοσμένο γιὰ νὰ γαληνεύει τὶς καρδιές, νὰ θεραπεύει τὶς πληγές καὶ νὰ φέρνει πλησιέστερα ἄτομα καὶ λαούς»⁵⁴. «Ἡ χριστιανικὴ Ἐκκλησία ὑποχρεοῦται νὰ προσφέρει ὅ,τι ἔχει καὶ ὅ,τι εἶναι [...] γιὰ νὰ προσανατολίσει [ἐνν. τὴν ἀνθρωπότητα] πρὸς ἓνα ὑψηλότερο ἐπίπεδο: τὴν παγκόσμια Κοινωνία Ἀγάπης»⁵⁵. «Στὴν ἀνησυχία ποὺ δημιουργεῖ ὁ ἴος τῆς ἀνασφάλειας ὁ Χριστὸς προσφέρει τὸ ἀποτελεσματικὸ ἀντίδοτο»⁵⁶. «Ἡ ἀγάπη εἶναι τὸ ἀντίδοτο κατὰ τοῦ ἐγωκεντρισμοῦ, ἐθνικοῦ, φυλετικοῦ, θρησκευτικοῦ, ποὺ δηλητηριάζει

Education: A case study to the work of Archbishop of Tirana, Durres and all Albania Anastasios (Yannoulatos), *Theology & Culture*, 1, 1 (2020), σσ. 9-32.

50. Ἀναστάσιος (Γιαννουλάτος), Ἀρχιεπίσκοπος Ἀλβανίας, *Θεὸς ἐφανερώθη ἐν σαρκί...*, ἐκδ. Μαΐστρος, Ἀθήνα 2006.

51. Ἀναστάσιος (Γιαννουλάτος), Ἀρχιεπίσκοπος Ἀλβανίας, *Νῦν πάντα πεπλήρωται φωτός*, ἐκδ. Μαΐστρος, Ἀθήνα 2007.

52. Ἀναστάσιος (Γιαννουλάτος), Ἀρχιεπίσκοπος Ἀλβανίας, *Ἄκτινες ἀπὸ τὸ φῶς τοῦ Εὐαγγελίου*, τόμ. Α' & Β', ἐκδ. Ngjallja, Τίρανα 2016.

53. Ἀναστάσιος, Ἀρχιεπίσκοπος Ἀλβανίας, *Συνύπαρξη*, ὁ.π., σ. 154.

54. «Ἀρχιεπίσκοπος Τιράνων Ἀναστάσιος στὴν “Κ”»: Θρησκευτικὸς πλουραλισμὸς καὶ εἰρηνικὴ συνύπαρξη», ἠλεκτρονικὴ ἔκδοση τῆς ἐφημερίδας *Ἡ Καθημερινή*, <https://www.kathimerini.gr/society/993417/archiepiskopos-tiranon-anastasios-stin-k-thriskeytikos-ployralismos-kai-eiriniki-synyparxi/> [19.06.2022].

55. Ἀναστάσιος, Ἀρχιεπίσκοπος Ἀλβανίας, *Παγκοσμιότητα καὶ Ὁρθοδοξία*, ὁ.π., σ. 64.

56. Ἀναστάσιος, Ἀρχιεπίσκοπος Ἀλβανίας, «Μήνυμα Χριστουγέννων 2018», Ἐπίσημη ἱστοσελίδα τῆς Αὐτοκέφαλης Ἐκκλησίας τῆς Ἀλβανίας, <https://orthodoxalbania.org/2020/el/2018/12/22/2018-2/> [20.06.2022].

τὴν εἰρηνικὴ συνύπαρξιν ἀνθρώπων καὶ λαῶν»⁵⁷. Στὸ σημεῖο αὐτὸ ἀπαιτεῖται νὰ σημειωθεῖ παρενθετικὰ ὅτι ἡ ἐπιτυχία αὐτῶν τῶν φράσεων κρίνεται ἀπὸ τὴ χρησιμοποίησίν τους ἀπὸ πολλοὺς κληρικοὺς καὶ θεολόγους, δίχως πολλὰς φορὰς νὰ δηλώνεται ἡ πατρότητά τους.

Αὐτὲς οἱ προτροπές, διαπιστώσεις, προτάσεις στὴν οὐσία ἐκφράζουν τὴ δεσπόζουσα θέση τοῦ κειμένου καὶ ἔχουν παιδαγωγικὴς προεκτάσεις⁵⁸. Στὸ ἔργο τοῦ Ἀρχιεπισκόπου προσλαμβάνουν γενικὸ κύρος, προσφέροντας τὴ δυνατότητα γιὰ περαιτέρω ἀνάπτυξιν ἐπὶ μέρος πτυχῶν του. Μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο δίδεται τὸ κεντρικὸ θέμα, ἐνῶ ἡ ἐπανάληψις ἐπιδιώκει τὴ διδασχὴ τοῦ ἀποδέκτη μὲ εὐσύννοπτο, κατανοητὸ καὶ παιδαγωγικὸ τρόπο. Προφανῶς καὶ ἡ προτροπή: «Ἡ λειτουργία μετὰ τὴ Λειτουργία», ποὺ γιὰ πρώτη φορὰ ἀκούσθηκε στὴν Ἀρμενία τὸ 1975, στὴ συνέχεια χρησιμοποιήθηκε εὐρέως στὸ πέρασμα τῶν δεκαετιῶν ἀπὸ πολλοὺς θεολόγους ποὺ εἶχαν πρόσφορο τὸ βιβλίον τοῦ π. Ιον Βρια μὲ τὸν οἰκιοποιημένον αὐτὸν τίτλον.

Ἐπίλογος

Ἡ «λειτουργία μετὰ τὴ Λειτουργία» ἀναφέρεται στὴν εὐχαριστιακὴ ἐμπειρία τῶν χριστιανῶν, οἱ ὅποιοι, μετὰ ἀπὸ τὸ πέρας τῆς θείας Λειτουργίας, ὅταν ἐξέρχονται ἀπὸ τὸν ναό, κινοῦνται νὰ μοιραστοῦν τὴ δωρεὰ ποὺ ἔλαβαν ὥστε νὰ μεταμορφωθεῖ ὁ κόσμος σὲ Βασιλεία τοῦ Θεοῦ. Αὐτὴ ἡ στάσις ζωῆς προϋποθέτει θυσία, ποὺ ἐμπνέεται ἀπὸ τὸ παράδειγμα τοῦ Ἰησοῦ στὸν Νιπτῆρα πρὶν ἀπὸ τὴν παράδοσιν τοῦ Μυστηρίου τῆς θείας Εὐχαριστίας⁵⁹. Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸν συνεχίζεται ἡ αὐτοθυσιαστικὴ προσφορὰ τοῦ Χριστοῦ στὸν κόσμον ἀπὸ τοὺς μαθητὰς καὶ τὰς μαθήτριές Του, διαμέσου τῶν αἰώνων.

57. Ἀναστάσιος, Ἀρχιεπίσκοπος Ἀλβανίας, «Μήνυμα Πάσχα 2022», Ἐπίσημη ἱστοσελίδα τῆς Αὐτοκέφαλῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἀλβανίας, [https://orthodoxalbania.org/2020/el/\[20.06.2022\]](https://orthodoxalbania.org/2020/el/[20.06.2022]).

58. Σχετικὰ μὲ τὴ θεωρία γιὰ τὴν παιδαγωγικὴ καὶ διδασχικὴ σημασία τῆς Μεγάλῃς Ἰδέας βλ. Μ. Κουκουνάρας-Λιάγκης, *Τί θρησκευτικὰ χρειάζεται σήμερα ἡ ἐκπαίδευσις*; ἐκδ. Gutenberg, Ἀθήνα 2020, σ. 117.

59. *Ἰω.* 13, 1-17.

Ἡ προτροπή: «Ἡ λειτουργία μετὰ τὴν Λειτουργία» διατυπώθηκε γιὰ πρώτη φορά ἀπὸ τὸν τότε Ἐπίσκοπο Ἀνδρούσης καὶ νῦν Ἀρχιεπίσκοπο Τιράνων, Δυρραχίου καὶ πάσης Ἀλβανίας Ἀναστάσιο (Γιαννουλάτο) στὸ Etchmiadzine τῆς Ἀρμενίας τὸ 1975. Ἐκτοτε χρησιμοποιήθηκε ἀπὸ πολλοὺς θεολόγους γιὰ νὰ δηλωθεῖ ἡ πολύπλευρη ἀποστολή καὶ διακονικὴ μαρτυρία τῆς Ἐκκλησίας στὴν οἰκουμένη. Ὁ ἐμπνευστὴς τῆς Ἀρχιεπίσκοπος Ἀναστάσιος, μὲ εὐστοχο καὶ εὐσύνοπτο τρόπο, κάλεσε γιὰ μία διαρκῆ εὐχαριστιακὴ στάση ζωῆς στὴν καθημερινότητα, ποὺ ἐκφράζει τὴν ἀγωνία καὶ τὸν ἀγῶνα γιὰ μεταμόρφωση τοῦ κόσμου σὲ Ἐκκλησία Χριστοῦ.

Στὴ μελέτη μας ἐπιχειρήθηκε ἡ παρουσίαση τοῦ θεολογικοῦ ὑποβάθρου ποὺ ἀποκρυσταλλώθηκε στὴ γνωστὴ αὐτὴ προτροπή, ὅπως ἀπαντᾷ πιὸ ἀναλυτικὰ στὴν ἐργογραφία τοῦ Ἀρχιεπισκόπου Ἀναστασίου κατὰ τὴ δεκαετία τοῦ '60 καὶ στὰ μεταγενέστερα ἔργα του μέχρι καὶ σήμερα. «Ἡ λειτουργία μετὰ τὴν Λειτουργία» ἀποτελεῖ μία πρωτότυπη ἱεραποστολικὴ προτροπὴ τοῦ Ἀρχιεπισκόπου Ἀναστασίου, ἡ ὁποία, μαζί μὲ τὴν ἀναστάσιμη ἐντολὴ τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ: «πορευθέντες μαθητεύσατε πάντα τὰ ἔθνη»⁶⁰, καθόρισε τὴν ἱεραποστολικὴ του μαρτυρία καὶ τὴν ἐκκλησιαστικὴ του διακονία. Ἐξ ἄλλου, ὁ Ἀρχιεπίσκοπος συχνὰ ἐκφράζει γενικὲς εὐσύνοπτες διαπιστώσεις, ποὺ εὐκόλα προσλαμβάνονται καὶ ὄχι σπάνια ἐπαναλαμβάνονται χωρὶς νὰ ἀναφέρεται ἡ πατρότητά τους.

60. *Ματθ.* 28, 19.

SUMMARY

“Liturgy after the Liturgy”: an original missionary exhortation of the Archbishop of Albania Anastasios

By Nikolaos Tsirevelos, *PhD*
Aristotle Univ. of Thessaloniki, Univ. of Western Macedonia &
“Logos” University College, Tirana

The “liturgy after the Liturgy” refers to the eucharistic experience of Christians, who, after the end of the divine Liturgy, when they leave the church, move to share the gift they received, so that the world is transformed into the Kingdom of God. The exhortation “The liturgy after the Liturgy” was first formulated by the then Bishop of Androusa and now Archbishop of Tirana, Durres and All Albania Anastasios (Yannoulatos) in Etchmiadzine, Armenia in 1975. Since then, it has been used by many theologians to declare the multifaceted mission and ministerial witness of the Orthodox Christian Church in the world. Its initiator of “The liturgy after the Liturgy”, Archbishop Anastasios, in an apt and succinct way, called for a constant eucharistic attitude to everyday life, which expresses the anguish and the struggle for the transformation of the world into the Church of Christ. This paper presents the theological background that crystallized in this well-known exhortation, as it is answered in more detail in the work of Archbishop Anastasios during the '60s and in his later works until today. “The liturgy after the Liturgy” is an original missionary exhortation of Archbishop Anastasios (Yannoulatos), which together with the resurrected command of Jesus Christ to disciple the nations, defined his missionary witness and his ecclesiastical ministry.